Η ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ 1861-1870:
ΜΙΑ ΠΑΡΟΥΣΙΑ-ΑΠΟΥΣΙΑ[1]

Αλεξης Πολιτης

Στην πεζογραφία της δεκαετίας 1861-1870 παρατηρούμε ένα ξαφνικό και ιδιότυπο φούντωμα της περιέργειας για την Κωνσταντινούπολη, που έπιασε κάποιες ρίζες και στο ελλαδικό κοινό· αλήθεια, τί ήξεραν οι Αθηναίοι κυρίως αναγνώστες για την πόλη που ονειρεύονταν να γίνει κάποτε η πρωτεύουσα τους κράτους τους; – είτε ορθότερα, τί τους πρόσφερε η λογοτεχνία σε αυτή τη γνώση;

Τί ήξεραν οι Αθηναίοι –αναφέρομαι κυρίως στο μέσο κοινό, τους απλώς εγγράμματους, επειδή οι συστηματικοί λόγιοι είχαν στη διάθεσή τους δύο βιβλία απ' όπου μπορούσαν να αντλήσουν αρκετές πληροφορίες: το πρώτο, *Κωνσταντινιάς παλαιά τε και νεωτέρα, ήτοι περιγραφή της Κωνσταντινουπόλεως. Απ' αρχής μέχρι του νυν καθιστορούσα γενικώς τα της Πόλεως ταύτης, τας πέριξ αυτής τοποθεσίας*, κλπ., εκδομένο και παλαιότερα στη Βενετία, είχε επανεκδοθεί σχετικά πρόσφατα, το 1844, στην Κωνσταντινούπολη· οι ενδείξεις που γνωρίζω με κάνουν να πιστεύω πως έφτασε και σε αθηναϊκά χέρια –όχι βέβαια πολλά. Συντάκτης του ήταν ένας σοφός ιεράρχης – από τους λίγους που είχαν επηρεαστεί απ' τον Διαφωτισμό–, ο Κωνστάντιος, γέννημαθρέμμα της Πόλης, που ανέβηκε κιόλας στον πατριαρχικό θρόνο από το 1830 έως το 1834, και το βιβλίο ήταν μια πολύ αναλυτική περιγραφή των κτιρίων και των μνημείων, και των παλιών που είχαν πια καταστραφεί, μα και των σύγχρονων.

Το δεύτερο βιβλίο, εξίσου σοφό και ογκωδέστατο, τρίτομο, γράφτηκε κι αυτό από Κωνσταντινουπολίτη, που ήταν όμως πια κάτοικος της Αθήνας: *Η Κωνσταντι-*

Ο Αλέξης Πολίτης είναι ομότιμος καθηγητής νεοελληνικής φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Σύγχρονα Θέματα, τεύχος 128-129, Ιανουάριος - Ιούνιος 2015, σ. 61-65

νούπολις, ή περιγραφή τοπογραφική, αρχαιολογική και ιστορική [...] *υπό Σκαρλάτου Δ. του Βυζαντίου*, πρώτος τόμος Αθήνα 1851, δεύτερος 1862, τρίτος 1869. Αλλά γι' αυτά δεν θα μιλήσουμε καθόλου· στόχος μας είναι το κοινό που διαβάζει βιβλία απλά, για να διασκεδάσει.

Κατά τη δεκαετία 1861-1870 μάλιστα, παρατηρούμε μιαν αύξηση στα νεοελληνικά πεζογραφήματα· ο αστικός πληθυσμός έχει αυξηθεί: από 40.000 που κατοικούσαν το 1856 στην Αθήνα και τον Πειραιά φτάνουμε στις 50.000 το 1861 και πλησιάζουμε τις 60 προς τα 1870. Βέβαια τη μερίδα του λέοντος κρατάνε πάντα τα μεταφρασμένα μυθιστορήματα, αλλά τώρα, στη δεκαετία που εξετάζουμε, η ελληνική παραγωγή αυξάνεται και σε αριθμό, και ιδίως σε όγκο· θα δούμε και δίτομα και τρίτομα μυθιστορήματα, κάτι που ήταν ανύπαρκτο στα προγενέστερα χρόνια.

Συμβαίνει κιόλας και κάτι ακόμα που πρέπει να το σημειώσουμε· εμφανίζονται, πάλι για πρώτη φορά, μυθιστορήματα που αφηγούνται τα κρίσιμα γεγονότα της Επανάστασης ή των χρόνων που προηγήθηκαν. Νομίζω πως δεν είναι δύσκολο να εξηγήσουμε το γιατί· οι εικοσάρηδες και οι τριαντάρηδες του 1860 είχαν μεγαλώσει σ' ένα περιβάλλον όπου τα ηρωικά εκείνα χρόνια δεν αποτελούσαν την άμεση και γνωστή πραγματικότητα· ήταν λοιπόν εύλογο να θέλουν να πληροφορηθούν τα όσα έκαναν ένδοξο τον τόπο και του χάρισαν την ανεξαρτησία. Ίσως και οι πολιτικοί αγώνες της «χρυσής», όπως την είπαν, νεολαίας εναντίον του Όθωνα, που εντάθηκαν από το 1859 έως την έξωση, τον Οκτώβρη του 1862, να ευνοούσαν ένα ηρωικό κλίμα.

Έτσι, λίγες μέρες πριν την 25η Μαρτίου 1861, κυκλοφόρησε στο Λονδίνο ο πρώτος τόμος της *Ηρωίδος της Ελληνικής Επαναστάσεως* του Στέφανου Ξένου και ακολούθησε ο δεύτερος στα τέλη του Ιουνίου. Ένα μυθιστόρημα-ποταμός, 800 ολόκληρες σελίδες, όπου πλάι στον αγνό έρωτα της ηρωίδας για τον καλόν της, ο αναγνώστης ακούει και μιαν –ευφάνταστη βέβαια, όχι όμως και ολότελα φανταστική– περιγραφή των πιο σημαντικών συγκρούσεων του '21. Παράλληλα, καθώς η ηρωίδα μας, η αγαθή και γενναία Ανδρονίκη, αιχμαλωτίζεται και πουλιέται στα σκλαβοπάζαρα της Πόλης, έχουμε και μια μικρή περιπλάνηση στον μαγικό κόσμο της μεγάλης πρωτεύουσας: παραμυθένια παλάτια πασάδων, τα γοητευτικά νερά του Βοσπόρου με τα καΐκια του, καθώς και οι φτωχοί μα έντιμοι Ρωμιοί της Πόλης, που αγωνίζονται να σώσουν το νεκρό σώμα του πατριάρχη ή τη φημισμένη οικογένεια των Μουρούζηδων. Λίγα πράγματα, αλλά η Βασιλεύουσα δεν μπορούσε να μείνει έξω από το πανόραμα του Αγώνα. Συγγραφέας του έργου είναι ο Στέφανος Ξένος, γεννημένος το 1821 στη Σμύρνη, πάμπλουτος επιχειρηματίας του Λονδίνου εκείνη την εποχή, μα που σε λίγο θα μείνει απένταρος – μια μυθιστορική προσωπικότητα ο ίδιος: πολυπράγμων, ευφάνταστος και πολυγράφος με μια πληθωρική φαντασία και στα όσα γράφει και στις ενασχολήσεις του.

Υποθέτω πως η επιτυχία του βιβλίου τον ώθησε να αναζητήσει στα συρτάρια του ένα παλιότερό του κείμενο, που είχε δημοσιευτεί, κι αυτό με επιτυχία, δέκα χρόνια νωρίτερα σε αγγλική μετάφραση: *The Devil in Turkey*· τώρα εκδίδει για πρώτη φορά την ελληνική εκδοχή, *Ο Διάβολος εν Τουρκία ήτοι σκηναί εν Κωνσταντινουπόλει*, στο Λονδίνο και πάλι, το 1862. Δεύτερο μυθιστόρημα-ποταμός, κοντά 600 πυκνοτυπωμένες σελίδες, με δεκάδες πρόσωπα, Τούρκους κυρίως, αλλά και Αρμένηδες, και Εβραίους, και Έλληνες και Φράγκους –η πανσπερμία της Κωνσταντινούπολης· να υποθέσουμε πως ο δαιμόνιος συγγραφέας διέβλεψε σωστά το άδηλο ακόμα τότε ενδιαφέρον του αθηναϊκού κοινού για την πρωτεύουσα της Ανατολής; Πάντως, έξω από την αναφορά σε διάφορα μικροτοπωνύμια της Πόλης, τα κεντρικά νήματα της πλοκής πλέκονται μέσα στους διαδρόμους του σουλτανικού παλατιού –ο σουλτάνος Μαχμούτ και οι προσπάθειές του να εκσυγχρονίσει τους οθωμανικούς θεσμούς, οι αντιδράσεις του κατεστημένου, ιδίως των Γενιτσάρων και των ιερωμένων, οι συμμαχίες τους με τη βαλιδέ-σουλτάνα, δηλαδή τη μητέρα του ηγεμόνα και τον ευνούχο Κισλάρ-αγά, τον διοικητή, ας τον πούμε έτσι, του βασιλικού χαρεμιού, τους σαράφηδες του παλατιού και τον παντοδύναμο βεζίρη. Πιο ταιριαστός τίτλος θα ήταν «τα μυστήρια του σεραγιού» –κατά το τα «μυστήρια» των Παρισίων, του Λονδίνου ή του Βατικανού, που έκαναν θραύση τότε στο ευρωπαϊκό αναγνωστικό κοινό. Ωστόσο πιστεύω πως το μυθιστόρημα γράφτηκε με το μάτι στραμμένο στον άγγλο αναγνώστη, και ταίριαζε απόλυτα στο πνεύμα του «οριενταλισμού», όχι όμως εκείνου όπως τον προσδιόρισε ο Έντουαρντ Σαΐντ, παρά του αγνού και κάπως αφελούς: οι Ευρωπαίοι που θέλουν να μάθουν κάτι γι' αυτόν τον παράξενο κόσμο. Γιατί η πολιτική σκοπιά του έργου, παρά τις περιγραφές πράξεων βίαιων και αποτρόπαιων, είναι πως η οθωμανική αυτοκρατορία μπορεί και θέλει να εκσυγχρονιστεί, μπορεί και θέλει να γίνει ένα σύγχρονο ευρωπαϊκό κράτος· ίσως μάλιστα να πλησιάσει κάπως και τον Χριστιανισμό –μυθιστόρημα έγραφε ο Ξένος.

Την επόμενη χρονιά, 1863, τυπώνεται στην Κωνσταντινούπολη μια νουβέλα, *Το άνθος της ορτανσίας* [...] *ή σπουδή επί της ευτυχίας*, από έναν νεαρό, που δεν τολμάει να την υπογράψει με τ' όνομά του – και ορθώς. Μολονότι οι μισές πρώτες σελίδες διαδραματίζονται στην Πόλη, δεν μαθαίνουμε παρά τους έρωτες ενός νεαρού στα κοσμικά σαλόνια, μπορούμε επομένως να το αφήσουμε στην άκρη. Και στην Αθήνα, μια εφημερίδα αρχίζει να δημοσιεύει σε επιφυλλίδες την αρχή ενός μυθιστορήματος για τον Χαλέτ εφέντη, τον παντοδύναμο σύμβουλο του σουλτάνου στα 1820-1822, που διακόπτεται όμως σύντομα, μάλλον γιατί ο συγγραφέας του, ο Κωνσταντίνος Ράμφος, καθυστερούσε να δώσει τη συνέχεια· και πραγματικά, το βιβλίο άργησε να εκδοθεί –θα το δούμε λοιπόν στην ώρα του. Δυο χρόνια αργότερα, το 1865, ο Χρήστος Αναστασιάδης ή Παρμενίδης, ένας Κωνσταντινουπολίτης που ζει πια στο Μάντσεστερ της Αγγλίας, τυπώνει στην Αθήνα έναν παχύ

τόμο με μια μετάφραση του Σαίξπηρ, δικά του ποιήματα κι ένα πεζό αφήγημα χρονολογημένο στα 1862, την «Ευγενία», όπου περιγράφει, παραλλάσσοντας ονόματα και πράγματα και προσθέτοντας μυθιστορηματικό υλικό, τη φυγή της οικογένειας Μουρούζη αμέσως μετά το ξέσπασμα της Επανάστασης – ένα πραγματικό γεγονός, που είδαμε ότι είχε ενταχθεί και στην ύλη της *Ηρωίδας* του Στέφανου Ξένου. Οι Μουρούζηδες ήταν από τις σημαντικότερες φαναριώτικες οικογένειες κι έτσι η οθωμανική οργή έπεσε επάνω της βαριά· κάποια θηλυκά ωστόσο μέλη της κατόρθωσαν να διαφύγουν στην Οδησσό, και προφανώς τα σχετικά περιστατικά είχαν αποτυπωθεί στο θυμικό και στη μνήμη των Ρωμιών. Έχουμε λοιπόν κι εδώ την ανάμιξη της ελληνικής επανάστασης και της Κωνσταντινούπολης, πάλι όμως μονάχα τα τοπωνύμια καθώς και κάποιες περιγραφές των «ανατολίτικων» συμπεριφορών –η πολιτεία είναι απλώς παρούσα– δεν περιγράφεται.

Το 1855 είχε κυκλοφορήσει στην Κωνσταντινούπολη ο πολυσέλιδος πρώτος τόμος ενός λαϊκού μυθιστορήματος με τον τίτλο *Η Επτάλοφος, ή ήθη και έθιμα Κωνσταντινουπόλεως*· από το περιεχόμενο βλέπουμε πως ο συγγραφέας του, ένας Πέτρος Ιωαννίδης –που πλάι στο επίθετό του πρόσθετε κι ένα «του Αγερώχου»–, απέβλεπε στο ευρύ κοινό, το κοινό που διάβαζε με τόση απληστία τις μεταφράσεις του Δουμά και του Σύη. Φαίνεται πως το όνομα ήταν πλαστό, και ο πραγματικός δράστης ήταν ένας παπάς, αρκετά μορφωμένος, μιας ενορίας της Πόλης, που βέβαια δεν ήθελε οι πιθανοί αγοραστές να τον αναγνωρίσουν. Έχουμε μάλιστα αρκετές ενδείξεις που μας πείθουν ότι το βιβλίο δεν πουλήθηκε· ο δεύτερος τόμος, αν ολοκληρώθηκε ποτέ (δεν μας σώζεται κανένα αντίτυπο), εμφανίστηκε σταδιακά σε φυλλάδια –μια συνηθισμένη πρακτική, να τυπώνεται σιγά-σιγά το βιβλίο– δέκα ολόκληρα χρόνια αργότερα.

Αυτό όμως που μας ενδιαφέρει εδώ, είναι ότι οι απούλητοι τόμοι εμφανίστηκαν ξαφνικά στην Αθήνα το 1866 με αλλαγμένο τον τίτλο του· αντί *Η Επτάλοφος, ή ήθη και έθιμα* [...], οι Αθηναίοι πιθανοί αγοραστές διάβαζαν στο καινούριο εξώφυλλο τον πολύ πιο ερεθιστικό τίτλο *Απόκρυφα της Κωνσταντινουπόλεως*, ενώ δεν υπήρχε καμία ένδειξη ότι επρόκειτο μονάχα για τον πρώτο τόμο του βιβλίου. Ξέρουμε επίσης ότι το τυπογραφείο όπου είχε, υποτίθεται, τυπωθεί το βιβλίο ήταν ανύπαρκτο· αυτό που δεν ξέρουμε είναι αν πέτυχε το κόλπο –αν πουλήθηκε δηλαδή καθόλου το βιβλίο. Αλλά νομίζω πως μας αρκεί να περιοριστούμε στη σκέψη του εμπόρου· πίστεψε πως ένα τέτοιο βιβλίο θα τραβιόταν στην Αθήνα.

Κι εδώ η υπόθεση εξελίσσεται στα χρόνια της Επανάστασης, κι εδώ έχουμε μια ωραία κοπέλα, Χιώτισσα, που πουλιέται στα σκλαβοπάζαρα. Να αφηγηθώ τις λεπτομέρειες δεν νομίζω πως αξίζει τον κόπο· από τη μια κάποιοι πολύ καλοί –και δύο Τούρκοι–, από την άλλη οι πολύ κακοί –ένας Έλληνας κι ένας Αρμένης–, κι ανάμεσά τους η όμορφη κόρη της Χιώτισσας που γυρεύουν να την αρπάξουν από τον αγαθό αρραβωνιαστικό της: μια τυπική συνταγή της παραφιλολογίας σε ανατολίτικη εκδοχή. Έχουμε ωστόσο κάποιες σκηνές «μικρορεαλισμού»: περιγραφή σπιτιών μεσαίας τάξης (όλα πεντακάθαρα, ενώ οι πλούσιοι μόνο πολυτέλεια), οι τρόποι που «αγοράζονται» οι ενορίες (κάτι θα ήξερε ο άνθρωπος· παπάς ήταν), το γραικικό νοσοκομείο, τα χωριάτικα σπίτια, οι χωριάτικες συμπεριφορές (αγνοί και έως βλακείας αφελείς), τα χωριάτικα και «πολίτικα» ρούχα (μόλις δουν «Πολίτη» οι χωρικοί μαζεύονται και τον λένε «αφέντη»), κι οι χωριάτικες ομιλίες (θα μπορούσαμε να πούμε «με ακρίβεια αποδομένες σε άκρα δημοτική»): κάτι σαν προ-λαογραφικές γραφικότητες, και πάλι όμως όχι κι η ίδια η Κωνσταντινούπολη –το κείμενο γράφτηκε άλλωστε για τους αστούς, τους «Πολίτες», που την ήξεραν.

Το 1867 αρχίζει να εκδίδεται –σταδιακά, σε φυλλάδια, όπως ήταν η κοινή συνήθεια– *Ο Χαλέτ εφέντης* του Κωνσταντίνου Ράμφου, που καθώς είδαμε γραφόταν εδώ και πέντε χρόνια. Ο Ράμφος είχε πια κατακτήσει τη θέση του ανάμεσα στους επιτυχημένους πεζογράφους της Αθήνας, και δικαίως· ήξερε να αφηγείται με άνεση, σαν γερο-παραμυθάς, επέλεγε θέματα που ενδιέφεραν τον κόσμο –ο Κατσαντώνης, ο Αλή Πασάς– και τώρα έπιασε την ίδια την Επανάσταση, ιδωμένη από τη σκοπιά των αντιπάλων. Σήμερα ο Χαλέτ μας είναι μάλλον άγνωστος σαν πρόσωπο, αλλά ακόμα κι αν δεν τον ήξεραν οι Αθηναίοι εκείνων των χρόνων, θα τον ήξεραν σίγουρα καλά οι Κωνσταντινουπολίτες: ήταν μορφωμένος, έξυπνος, είχε ζήσει στην Ευρώπη –μέλος της οθωμανικής πρεσβείας στο Παρίσι του Ναπολέοντα– και εκεί γύρω στα 1815-1820 αποτελούσε τον πιο στενό ίσως σύμβουλο του σουλτάνου. Φανατικός εχθρός του Αλή, πρέπει να ήταν αυτός που έκαμψε τους δισταγμούς της αυλής και οδήγησε στην οριστική ρήξη· αναφέρεται μάλιστα πως όταν ξέσπασε η ελληνική επανάσταση πρότεινε να θανατωθούν όλοι οι χριστιανοί υπήκοοι. Εθεωρείτο επίσης υπέρμαχος των νεοτερισμών, και υποστήριζε την προσπάθεια να περιοριστεί η δύναμη των γενιτσάρων, που είχαν καταντήσει πια κάτι σαν κρατικοί συνδικαλιστές –ένοπλοι μάλιστα. Ωστόσο στην οθωμανική αυλή οι εύνοιες δεν διαρκούσαν πολύ, και συχνά κατέληγαν άσχημα· ο Χαλέτ εφέντης καρατομήθηκε το 1822. Καλό πρόσωπο λοιπόν για πρωταγωνιστής ενός μυθιστορήματος 830 σελίδων.

Το καλό πρόσωπο όμως δεν αρκεί πάντα· ίσως να είχε γεράσει πια ο Ράμφος, ίσως να έφταιγε η μακρά κύηση των εφτά χρόνων – το αποτέλεσμα είναι ότι το έργο έχασε το νήμα της πλοκής, κι έγινε φλύαρο και κουραστικό. Εμάς όμως δεν μας ενδιαφέρει η ποιότητα, μας ενδιαφέρει ότι είναι το πιο πλούσιο σε περιγραφές της Κωνσταντινούπολης και της οθωμανικής κοινωνίας· εδώ έχουμε μια περιγραφή του Κεάτ-χανέ, μιας εξοχικής τοποθεσίας στο βόρειο κομμάτι του Κερατίου, «ένθα υπάρχουσι κομψά και χαρίεντα ανάκτορα, εν οις εντρυφά πολλάκις ο σουλτάνος

το θέρος» [...] «Η θέσις του Κεατχανέ είναι αμίμητος, υπό υψικόμων δένδρων καλλυνομένη, τεχνηταί λίμναι και καταρράκται, κυλίοντες τα ρεύματά των επί λευκών και καλώς εξειργασμένων μαρμάρων εις είδος κλίμακος τετριμμένης διαμπάξ καθ' όλον αυτής το μήκος, εις ην πάσα βαθμίς έχει σειράν λεκανών λελατομημένων επί του μαρμάρου, δεχομένων το καταρρέον ύδωρ, και μεταδιδουσών αυτό εις κατωτέρας μετά κελαρυσμού την ακοήν τέρποντος, η καθ' όλον τον ενιαυτόν καλύπτουσα το έδαφος σμαραγδίνη χλόη, τα ποικίλα φυσικά άνθη, άτινα σχηματίζουσιν ένα όλον τάπητα μυριοστόλιστον, το συμπλήρωμα τούτο καλλονών τοσούτων και τα αργυρά του Βορβύζη ρείθρα», ένα ποτάμι που καταλήγει στον Κεράτιο, «τα μετά του άκρου του Κερατίου κόλπου συγχεόμενα και ένα όλον σχηματίζοντα ποταμόν, είναι ο λαμπρότερος και κομψότερος πίναξ της φύσεως, ον η φαντασία ποτέ δεν συνέλαβεν». Φοβούμαι πως ακόμα κι αν μεταφράζαμε την περιγραφή στη δημοτική, το ύφος δεν θα κέρδιζε τίποτε –μας δόθηκαν όμως αρκετές λεπτομέρειες, έτσι που η φαντασία μας μπορεί να συλλάβει την εικόνα.

Και τώρα μια περιγραφή εσωτερικών χώρων, «το μεγαλοπρεπές Τζοβαέρ μπεζεστένιον», η αγορά των ποικίλων κοσμημάτων: «Η αγορά είναι μία σχεδόν μικρά πόλις, έχουσα διαφόρους αγυιάς και στροφάς αποτελούσας εν όλον εν είδει λαβυρίνθου· είναι στεγασμένη υπό θόλου συνεχούς εις σχήμα ημίσεος σωλήνος, ώστε ουδέποτε εισέρχεται εν αυτή η βροχή, εκ δε των παρά τη στέγη φεγγιτών κατέρχεται ιλαρόν και μελαγχολικόν φως. Η μεγίστη αύτη αγορά έχει πανταχόθεν των πλευρών των οδών της αποθήκας, εν αις εισίν αποτεταμιευμένα διάφορα πολύτιμα προϊόντα της τέχνης, και εξώστας, εφ' ων εκτίθενται εις των αγοραστών τα όψεις. Διαιρείται δε εις διάφορα τμήματα, ως εκ των διαφόρων εμπορευμάτων, οίον εις αγοράν αδαμαντοπωλών, ή μπεζεστένιον των τζοβαϊρτζήδων, των υποδηματοπωλών, των πωλούντων όπλα αργυρά, χρυσά και αδαμαντοκόλλητα, λαχώρια βαρύτιμα, ιμαμέδες [τσιμπούκια] αδαμαντοκοσμήτους και άλλα τούτοις όμοια». Κι ένα τρίτο κομμάτι, όπου περιγράφεται η τελετή της προσευχής που τιμά τις Παρασκευές ο σουλτάνος: «Της πομπής προηγείται ο Τσαούσ-μπασης, υπουργός της αστυνομίας, φέρων στολήν περσικήν, τιάραν κυλινδρικήν υψηλήν και μανδύαν πολύτιμον, ούτινος αι χειρίδες εκρέμαντο επί των οπισθίων του, ο δ' ωραίος αραβικός ίππος του εσκίρτα επιχαρίτως· τούτον παρηκολούθουν πεζή χίλιοι τσαούσηδες ενδεδυμένοι πλατεία ποδήρη ιμάτια εκ λευκού ατλαζίου, εζωσμένοι αργυράς ζώνας και φέροντες αργυράς ράβδους, εξ ων εκρέμαντο άλυσοι αργυραί μετ' αργυρών κωδωνίσκων εις τα άκρα αίτινες εγειρόμεναι και καταβιβαζόμεναι παρ' αυτών ήχουν αρμονικότατα. Τούτοις είποντο έτεροι εξακόσιοι λογχοφόροι φέροντες μανδύαν χρυσοπάρυφον» [...] «Ιδού μετ' αυτούς έρχεται ο Σουλτάνος επιβεβηκώς επί ωραίου αραβικού ίππου, έχοντος τους χαλινούς, το περιστήθιον και το εφίππιον κατάκοσμα υπό αδαμάντων, σμαράγδων και άλλων πολυτίμων λίθων», και τα λοιπά –μια χορταστική περιγραφή τριών-τεσσάρων σελίδων που σίγουρα θα γέμιζε με δέος τους Αθηναίους, που έβλεπαν τον Όθωνα και τον Γεώργιο να ιππεύουν μοναχοί τους με μικρή συνοδεία.

Μέσα στο 1867 ή ίσως στο 1868 μια εφημερίδα της Κωνσταντινούπολης, δεν ξέρουμε ποια, σκέφτηκε πως θα αύξανε την κυκλοφορία της αν αντί να προσφέρει μυθιστορική ανάγνωση στο κάτω μέρος της σελίδας, αυτό που λέγαν υποφυλλίδα ή επιφυλλίδα, θα ήταν καλύτερο να τυπώνει ένα ξεχωριστό δισέλιδο που θα έμπαινε ένθετο μέσα στο καθημερινό φύλλο. Ίσως ήταν η πρώτη φορά που κάποιος σκέφτηκε κάτι τέτοιο· το μυθιστόρημα αυτό λεγόταν *Απόκρυφα Κωνσταντινουπόλεως* και συγγραφέας ήταν ένας αρκετά γνωστός νεαρός λόγιος, ο Χριστόφορος Σαμαρτζίδης.

Οι αναγνώστες λοιπόν της εφημερίδας έπαιρναν κάθε μέρα –ή τρεις με τέσσερις φορές την εβδομάδα– ένα δισέλιδο σε πρόστυχο φτηνό χαρτί, κι είχαν να διαβάζουν, λίγο-λίγο, ένα ρομάντζο· ως επιφυλλιδογράφοι άλλωστε έγιναν διάσημοι ο Ευγένιος Σύη και ο Αλέξανδρος Δουμάς, κι ετούτη η πρακτική πλούτισε τους εκδότες των παρισινών εφημερίδων. Υψηλή λογοτεχνία; Ίσως εκεί, στο Παρίσι, έτσι να ξεκίνησε το πράγμα, μια διάθεση εκλαΐκευσης, η τέχνη για τον λαό, αλλά σύντομα η εκλαΐκευση νίκησε την τέχνη. Παραφορτωμένο με επεισόδια τα *Απόκρυφα Κωνσταντινουπόλεως*, με ατελείωτα πρόσωπα και καταιγιστική δράση –κλέφτες, αστυνόμοι, συμμορίες, μαχαιροβγάλτες, φόνοι ο ένας πίσω απ' τον άλλον, απαγωγές, παραχαράκτες, ανατροπές απίθανες, αυθαίρετες και χωρίς καμία πειστικότητα, νεκροί που ξαναζούν–, αλλά και μ' αρκετή φαντασία – το πρώτο, νομίζω, ολοκληρωμένο παραλογοτέχνημα για ελληνικό κοινό. Φυσικά και με ολίγη Κωνσταντινούπολη· πάλι όμως σε επίπεδο μικρορεαλισμού: λεπτομέρειες, πιστή αποτύπωση λαϊκού λόγου, τίποτε περισσότερο.

Περιέγραψα τον τρόπο που κυκλοφόρησε το βιβλίο· αλλά μονάχα ο πρώτος του τόμος εντοπίστηκε σ' αυτή τη μορφή. Τους άλλους δύο τους ξέρουμε μονάχα σε αυτοτελείς τόμους, και το ενδιαφέρον είναι ότι ενώ τυπώθηκαν στην Κωνσταντινούπολη το 1868, ως χρηματοδότης εμφανίζεται ένας μικροτυπογράφος και βιβλιοπώλης που κινιόταν ανάμεσα στην Πόλη και την Αθήνα. Αυτός χρηματοδοτεί μάλιστα και την επανέκδοση του πρώτου τόμου σε κανονικό βιβλίο την επόμενη χρονιά –για όσους δεν είχαν κρατήσει όλα τα λυτά δίφυλλα ώστε να τα δέσουν σε τόμο.

Το 1868 είχαμε δυο ακόμη σύντομα αυτοτελή αφηγήματα που η δράση τοποθετείται στην Πόλη κι είναι τυπωμένα στην Αθήνα, το *Ραμπιέ* ενός Πάνου Ηλιόπουλου, και το *Μαρία και Λέανδρος* του δεκαεφτάχρονου ακόμα Ιωάννη Καμπούρογλου, που θα διαπρέψει αργότερα ως δημοσιογράφος και μεταφραστής της *Νανάς*. Ας μην μας απασχολήσουν εδώ· αποτελούν νομίζω μονάχα τεκμήρια αυτής της στροφής του ενδιαφέροντος προς την Κωνστα-

ντινούπολη· προσθέτω πάντως πως το «Ραμπιέ» είχε πρωτοδημοσιευτεί σε περιοδικό το 1859, αλλά ο συγγραφέας του φαίνεται ότι τώρα έκρινε πως μια αυτοτελής δημοσίευση ίσως να έβρισκε κάποιους αγοραστές.

Είναι ώρα να καταλήξουμε σε μια πιο εποπτική θεώρηση. Από την αρχή της δεκαετίας του 1860-70, αλλά κυρίως μετά το μέσο της, εκεί στα 1866-1868, βλέπουμε να διογκώνεται κάπως το ενδιαφέρον για την Κωνσταντινούπολη, τόσο στην ίδια την Πόλη –δηλαδή στον έξω ελληνισμό– όσο και στην Αθήνα, τον εντός του ελεύθερου βασίλειου. Αλλά τα χρόνια αυτά είναι ιδιαίτερα κρίσιμα για τις ελληνοτουρκικές σχέσεις, είναι τα χρόνια της Κρητικής εξέγερσης –το φαινόμενο λοιπόν απαιτεί κάποια εξήγηση. Εδώ μας χρειάζεται ένα συνολικό σχόλιο για τα κείμενα που παρουσιάσαμε· όχι μόνο κανένα από αυτά, αν εξαιρέσουμε το πρώτο, του 1861, δηλαδή την *Ηρωίδα της Ελληνικής Επαναστάσεως* του Στέφανου Ξένου, δεν κάνει την ελάχιστη αναφορά στις εθνικές διεκδικήσεις, στη Μεγάλη Ιδέα, παρά αντίθετα, σε όλα επαινείται η προσπάθεια της οθωμανικής κυβέρνησης να εκσυγχρονίσει και τους θεσμούς και –αυτό στο μυθιστόρημα του Σαμαρτζίδη, τα *Απόκρυφα Κωνσταντινουπόλεως*– να βελτιώσει την πολεοδομία, να φτιάξει καινούρια κτίρια, πλατύτερους δρόμους, κλπ. Δεν πρόκειται δηλαδή για μια Κωνσταντινούπολη-αιώνιο σύμβολο του ελληνισμού, όνειρο των ελπίδων μας, παρά απλώς για μια μεγαλούπολη, κατάλληλη για να στηθούν οι πολύπλοκες περιπέτειες των αφηγήσεων, για μια πόλη μυστήριο, με στενοσόκακα, με δυνατότητες διαφυγής του κάθε εγκληματία ή αθώου που καταδιώκεται, δηλαδή για έναν τόπο όπου μπορεί να στηθεί ένα πλούσιο και χορταστικό παραλογοτέχνημα. (Δεν είμαι ο πρώτος που κάνει αυτή την παρατήρηση, και πιστεύω πως όποιος διατρέξει την ύλη θα καταλήξει στο ίδιο συμπέρασμα.) Τα «μυστήρια των Αθηνών» απέτυχαν όλα· στα 1860 η Αθήνα ήταν μια μπουκιά-πόλη –εφόσον όμως το αναγνωστικό κοινό άρχισε να ζητάει και πρωτότυπα ελληνικά παραλογοτεχνήματα, οι συγγραφείς χρειάζονταν τον κατάλληλο χώρο για τη δράση.

Και οι εθνικοί πόθοι; Εδώ μπαίνει ένα άλλο ζήτημα· καμιά μαρτυρία δεν μας οδηγεί να πιστέψουμε πως τα όνειρα της Μεγάλης Ιδέας συγκινούσαν τους εμπόρους της Σμύρνης ή της Πόλης –η προοπτική ενός ελληνοτουρκικού πολέμου τους φόβιζε, όπως τους φόβιζαν και οι φαντασιοπληξίες των Ελλαδιτών. Ένας γνήσιος ανατολίτης, ο Ευαγγελινός Μισαηλίδης, έγραφε στα 1871: «οι Έλληνες, με την απόκτηση της ανεξαρτησίας τους, μοιάζουν μ' αυτόν που βρήκε ένα πέταλο και είπε: "Μου μένει τώρα να βρω τρία πέταλα κι ένα άλογο!". Έχουν τρελαθεί πιστεύοντας ότι έτσι και πάρουμε την Πόλη, τελείωσε η δουλειά μας». Οι εθνικοί πόθοι, λοιπόν, εκφράζονταν κυρίως μέσα από την ποίηση της αθηναϊκής σχολής, όπου η Κωνσταντινούπολη απουσίαζε εντυπωσιακά. Έτσι ο Αλέξανδρος Βυζάντιος, ο γιος του εμβριθούς μελετητή της πολίτικης ιστορίας, του Σκαρλάτου, παρόλο που συνέθεσε ένα ποίημα για μια φανταστική ελληνίδα σουλτάνα στα 1864, μονάχα όταν σκέφτεται την ένδοξη αρχαία Αθήνα νιώθει τα φτερά της φαντασίας ν' ανοίγουν:

Καταλιπών επί στιγμήν τον άσημόν μας χρόνον,
την δόξαν συμμερίζομαι πολλάκις των προγόνων,
και ζω μαζί των ευτυχής.
Ενώ σεμνόν ερείπιον το βλέμμα μου προσβάλλει,
το αναπλάττω, κι έκθαμβος τα νεαρά του κάλλη
βλέπω με τ' όμμα της ψυχής.

Τα «μάτια της ψυχής του» δεν τα ανοίγει ωστόσο παρά η αρχαία δόξα –και, βέβαια, το ονειροπόλημα της μελλοντικής. Τα ονειροπολήματα όμως ανήκουν στη δικαιοδοσία της ποίησης, ή των ρητορικών λόγων που θρέφονται με τα υψηλά –και ανεδαφικά– ιδεολογήματα· η πεζογραφία, πρωτότυπη και μεταφρασμένη, διαβαζόταν για να ξεδώσουν, κομμάτι, οι άνθρωποι.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

1 Κείμενο που εκφωνήθηκε στην εκδήλωση για τον ζωγράφο Θεόδωρο Ράλλη στο «Μουσείο Ισλαμικής Τέχνης» του Μουσείου Μπενάκη στις 16 Φεβρουαρίου 2015, με την ευκαιρία της έκθεσης «Με το βλέμμα στην Ανατολή». Η ομιλία ξεκινούσε μ' έναν πρόλογο που ένα μέρος του αντιγράφεται εδώ: «Είμαι αρκετά παρείσακτος σ' αυτή τη συνάντηση, καθώς δουλειά μου είναι η φιλολογία και η ιστορία· βρέθηκα όμως εδώ, επειδή μ' έχει απασχολήσει η θεωρία του Έντουαρντ Σαΐντ περί του «οριενταλισμού», του δυτικού βλέμματος στα πράγματα της Ανατολής. Αυτό το σοφό βιβλίο δεν με έπεισε, ή μάλλον δεν με έπεισε ολότελα: φυσικά οι Ευρωπαίοι κοιτάζουν κάπως υποτιμητικά τους ανατολίτες, όπως άλλωστε κι όλους τους μη ευρωπαϊκούς πολιτισμούς, όμως το ίδιο, πιστεύω, συμβαίνει με όλους τους ισχυρούς όταν προσεγγίζουν ή περιγράφουν τους ανίσχυρους. Οι βόρειοι Ευρωπαίοι δεν μας κοιτάζουν υποτιμητικά εμάς τους νότιους; –και το ίδιο δεν κάνουν οι πλούσιοι για τους φτωχούς, οι έξυπνοι για τους κουτούς, ακόμα και οι ψηλοί για τους κοντούς; Έκρινα πως δεν υπήρχε λόγος να προσθέσω βιβλιογραφία και παραπομπές (σημειώνω όμως τη μελέτη του Henri Tonnet, «Constantinople dans quelques textes grecs de fiction aux XVIIIe et XIXe siècles», στα *Cahiers Balkaniques* 36-38 (2008), σ. 321-328· προσιτό κι από το διαδίκτυο) και του Στέφανου Πεσμαζόγλου, «Skarlatos Vyzantios's *Κωνσταντινούπολις*. Difference and Fusion», στο Lorans Tanatar-Baruch / Vangelis Kechriotis (επιμ.), *Economy and Society on Both Sides of the Aegean*, Αθήνα 2010. Τους πλήρεις τίτλους των βιβλίων που αναφέρω μπορεί να τους αναζητήσει κανείς στη βάση δεδομένων «Βιβλιολογικό Εργαστήρι Φίλιππος Ηλιού» του Μουσείου Μπενάκη (εκεί σημειώνεται και σε ποια βιβλιοθήκη βρίσκονται, όπως κι αν υπάρχουν σε ψηφιοποιημένη μορφή). Αποσπάσματα από τα έργα του Στέφανου Ξένου και τον *Χαλέτ εφέντη* του Κωνσταντίνου Ράμφου μπορεί κανείς να βρει και στον τόμο *Η παλαιότερη πεζογραφία μας*, Δ΄ (1830-1880), Σοκόλης, Αθήνα 1996, σ. 401-409 και 320-335. Τη φράση του Ευαγγελινού Μισαηλίδη την αντλώ (και κάπως την παραφράζω· έτσι κι αλλιώς διατυπώθηκε στα τουρκικά) από την Πηνελόπη Στάθη, «Οι περιπέτειες του *Πολυπαθούς* του Γρ. Παλαιολόγου», *Μνήμων* 17 (1995), σ. 138.